

ՌՈՒԶԱՆ ՏԻՏԱՆՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՄԻ ՓՍՍՏԱԹՈՒՂԹ 1795 Թ. ԹԲԻԼԻՍԻԻ
ԱՂԵՏԻ ՄԱՍԻՆ

Աղա Մահմատ խանի դեպի Անդրկովկաս 1795 թվականին կատարած արշավանքի և Թբիլիսիի ավերման մասի՝ ականատես անձանց նկարագրություններ պահպանվել են և՛ տպագիր, և՛ ձեռագիր աղբյուրներում: 1941 թվականին պրոֆեսոր Մելիքսեթ-բեկը խոսելով այդ հարցի մասին, թվարկել է իրեն հայտնի տպագիր բոլոր աղբյուրները¹, դրանց կցելով և ոմն անանուն պատմիչի անտիպ համարած վկայությունը²:

Սակայն Մատենադարանի ձեռագրերում ու արխիվային ֆոնդերում կան դեռևս բանասիրությանը անհայտ անտիպ, մասամբ նաև տպագրված նյութեր, որոնք զանազան մանրամասնություններով և, երբեմն էլ, արժեքավոր փաստերով լրացնում ու ամրոզացնում են մինչ այժմ ընդհանուր գծերով հայտնի աղետավոր այդ դեպքերի տարեգրությունը:

Ներկա հաղորդման սահմանները մեզ հնարավորություն չեն տալիս հանգամանորեն խոսելու նորահայտ բոլոր նյութերի մասին, ուստի մենք համառոտակի կթվարկենք դրանցից կարևորները, ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացնելով անտիպ փաստաթղթերից միայն մեկը:

1. Մատենադարանի № 8216 ձեռագրում գետեղված են Թբիլիսիի ավերմանը նվիրված մի քանի նամակներ ու նկարագրություններ:

2. № 3363 ձեռագիրը աղա Մահմադ խանի արշավանքների ականատես աղբյուրներիցից պատմագիր Միրզա Ադի Գյոզալ բեկի «Ղարաբաղ-նամե» աշխատության հայերեն թարգմանությունն է:

3. № 4331 ձեռագիրը Վարդան Օձնեցու «Հայոց պատմութիւն» աշխատությունն է, որի 2 գլուխը նվիրված է աղա Մահմադ խանի արշավանքներին: Այդ գլուխները շարադրված են ականատեսների պատմածների հիման վրա:

4. № 4501 ձեռագրում պահպանվել են Ղուկաս կաթողիկոսի գրագրությունները, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում 18-րդ դարի 90-ական թվականներին Երևանի խանությունում տեղի ունեցած քաղաքական անցուղարձերի և խանության նկատմամբ Պարսկաստանի վարած քաղաքականության մասին:

5. «Ազդարար» պարբերականի 1795 թ. համարներում հետաքրքրական հաղորդագրություններ են տպագրված Աղա Մահմադ խանի արշավանքների մասին:

¹ Արմֆանի «Տեղեկագիր», № 3—4, 1941 թ.:

² Անանուն այդ պատմիչի «Համառոտ պատմութիւն անհնարին կոտորածովք ավերման Տիբիսի քաղաքի» խորագրով երկը հրատարակված է «Թաղմավեպ» հանդեսում (1863 թ էջ 204—247):

6. «Երգք Անուրբէ վարժապետի Պատկանեան» գրքույկում (տպ. 1857 թ.) զետեղված է «Ի հնգեկի հարվածան Տիխիսայ» բանաստեղծութիւնը, նույն հարցին նվիրված ընդարձակ ծանոթագրութիւններով (տես նաև «Կովկաս» լրագիր, 1847 թ., № 26):

7. Հովհան Ռակերչյան «Յաղագս աւերութեան աշխարհին Տիխիսայ ի յԱղա Մահմատ ներքինի շահին պարսից» (տես «Կուսակ հայոց աշխարհին», 1862 թ., № 1):

Կան նաև նույն զեպքերի մասին կաթողիկոսական կոնդակներ, արխիվային այլ փաստաթղթեր, լրագրային հոդվածներ, որոնք դուրս են մնացել պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկի ցանկից:

Աղա Մահմադ խանի դեպի Անդրկովկաս ձեռնարկած արշավանքի, Քրիլիսիի ավերման և ժողովրդի գերեզարութեան անտիպ նկարագրութիւններից հատուկ ուշադրութեան է արժանի զեպքերին ականատես Քաղուհի Միրիմանյանի և Գայանե Խոջա-Բեյրուզյանի մի նամակը, որն ընդօրինակված է Մատենադարանի № 8216 ձեռագրի էջերում (ձեռագիրը խառը նյութերի ժողովածու է)¹:

Քաղուհի Միրիմանյանը 1795 թվականի աղետի ժամանակ եղել է Քրիլիսիի Ս. Ստեփանոս կուսանոցի մայրապետը, իսկ Գայանե Խոջա-Բեյրուզյանը՝ սարկավաղուհի: Առաջինն իրեն կոչում է «Հանգուցեալ Յովսեփի դուստր», իսկ երկրորդը՝ «Տիխիսու հանգուցյալ իշխան Մելիք աղայի դուստր... Խոջա-Բեյրուզեան»:

Քաղուհու մասին որոշ տեղեկութիւններ կարելի է գտնել Խ. Խուչյանի «Քիֆլիսի ս. Ստեփանոս կուսանոց անապատի պատմութիւնը» գրքում. Գայանեի մասին, սակայն, այնտեղ տեղեկութիւն չկա (նշված է մի այլ Գայանեի անուն, որը կուսանոց է մտել 1799 թվականին, ուստի չէր կարող լինել նույն այս Գայանեն):

Աղա Մահմադ խանի 1795 թվականի արշավանքի ժամանակ Գայանե Խոջա-Բեյրուզյանն ու Քաղուհի Միրիմանյանը, այլ կույսերի հետ մեկտեղ, փախչում են Քրիլիսիից և մեծ զրկանքներ կրելով ճանապարհին, ոտքով հասնում են Մոզզոկ, ապա անցնում Աստրախան, որից հետո Ղզլար. այստեղ մահանում են երկուսն էլ՝ Գայանեն 1798 թ. օգոստոսին, իսկ Քաղուհին, 1799 թ. Գայանեի մասին հիշատակութիւն ունի Հովսեփ Արղությանը 1799 թ. օգոստոսի 29-ին գրած անտիպ մի նամակում («Առ Քիֆլիսու կուսանան ի Ղզլարե գմխիթարական սակս փոխեցման Գայանէին») ²:

Քրիլիսիի ավերման մասին Քաղուհին ու Գայանեն գրում են հենց նույն՝ 1795 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին: Ուստի այս նկարագրութիւնը հնագույնն է մեզ հայտնի բոլոր ականատեսների նկարագրութիւններից ³:

Նամակը հասցեագրված է Հովհաննես Լազարյանին և նրա կին՝ Կատերինային: Նամակագիրները խոստովանում են, որ իրենք անփորձ են պատմական զեպքերի նկարագրման մեջ. «Իսկ արդ զի՞նչ գրեսցուք յանարգին

¹ Այս նյութի վրա մեր ուշադրութիւնն է հրավիրել ընկ. Ա. Մնացականյանը, որի համար հայտնում ենք նրան մեր շնորհակալութիւնը:

² Մատենադարան, Ձեռագիր, № 2951, էջ 208:

³ Փաստաթղթի տակ նշված է՝ 1795 թ. սեպտեմբերի 16. հավանաբար պետք է լինի հոկտեմբերի 16:

նամակիս յայսմիկ կամ որպէ՛ս վստահ լիցուք պատմարանօրէն պարագայիք գրել...»¹։ Սակայն նրանք շարագրելու որոշ ձիրք ունեն. նամակը վկայում է այն մասին, որ հեղինակները ծանոթ են հայ պատմագրութեան հուշարձաններին, մանավանդ՝ լավ գիտեն հին կտակարանը։

Նամակի հեղինակները նախ խոսում են պարսից շահի խարդախութեան և նենգութեան մասին, որի շնորհիվ նա կարողացել էր անսպասելիորեն հարձակում գործել անպաշտպան քաղաքի վրա, ապա մեղադրում են քաղաքի զինված ուժերին, որոնք պատշաճ միասնութեամբ չէին կազմակերպել դիմադրութիւնը։

Հաջորդ էջերում նրանք նկարագրում են այն սոսկալի տեսարանը, որ ստեղծվել էր Քրիստիում աղետի օրերին և այն ահավոր տանջանքները, որոնց ենթարկվել են նրա բնակիչները։ Այստեղ նրանց շարագրութիւնը գեղարվեստական զունավորում է ստանում։ Ահա թե ինչպէս են նկարագրում նրանք պարսիկների մուտքը Քրիստի. «... Եկին զօրքն պարսից յամենուտ, իբրի ջուրս երամոց, ըստ հրամանի շահին գրո՛հ տուեալ մտին ի քաղաքն մեր Տփլիս — ի 1795 թուոյն, ի սեպտեմբերի 10-ին, յորում կուռն շանիւ, բազմատարազ հարուածս արարին և զբազումս սրոյ ճարակ հտուն, զոմանս յեկեղեցւոջ, զոմանս ի պալատս, զոմանս ի տանս, զոմանս ի պանդոկս, զոմանս ի վաճառանոցս, զոմանս ի փողոցս և զոմանս առաջի կրպակաց»։ և ապա՝ «թող զմանկտիս և զկաթնարոյժ երեխայս, զորս որմոց տալով անխնայ և զորս յօդս ի վեր՝ դէմ առնելով զսուրն երեխայից միշակտուր առնէին։ Ա՛նդ էր տեսանել զմեծադոշ ողբումն և զոռոշորումն սրտից ամենեցուն, ա՛նդ էր տեսանել զարտասուեահեղ լալումն և զուշաթափելն ծնողացն»։

Այդ վայրագութիւնների նկարագրութիւնից հետո նրանք անդրադառնում են ավարտութեան ու գերեվարութեան, ապա և քաղաքի հրդեհման տեսարանների սրտաճմլիկ նկարագրութեանը։

Քաղուհին և Գայանեն շեն մոռանում նկարագրել նաև քաղաքից փախածների գրութիւնը, որոնց թիվը, ըստ նրանց տվյալների, հավասար է եղել մոտ 300 տան։ «Ի մէջ զիշերի հապճեպ» փախչողների հետ էին նաև իրենք՝ նամակի հեղինակները։

Նամակի մեջ ուշադրով տվյալներ կան նաև այն մասին, թե ինչ տեսք է ունեցել քաղաքն ավերումից հետո, երբ այնտեղ են վերադարձել փախած թրիլիսցիները. «Գնային ի քաղաքն Տփլիս առ ի տեսանել զորպիսի կեանք բայց ի հասոց աչքելոց և ի հասոց մեռելոց ի բազում արուս ոչ որ կարողանար դնալ ի քաղաքն, զի գրեթէ 20 մղոնաւ հեռի ի քաղաքէն սիռեալ կայր հոտն շուրջ զքաղաքան...։ Աուրբք բազմօք անթաղ կային մեռեալքն, և ընտանի դազանքն կատաղեալ շրջէին ի քաղաքին»։

Նամակագիրներին «ի լրոյ» հայտնի է, որ Քրիստիից աղա Մահմադ խանի զորքերը գերեվարել ու Գանձակ են տարել 105 հազար թշվառների։ Նրանք գտնում են, որ այդ թիվը ոչ միայն շատ չէ, այլ և կարող է քիչ լինել, որովհետև Քրիստիի շրջակայքի բնակչութիւնն էլ այդ օրերին պատասպարված է նդել քաղաքում և գերեվարվել թրիլիսցիների հետ միասին։

Նամակի վերջում մեր հեղինակները սրտառուչ խոսքերով ողբում են ստեղծված ծանր կացութիւնը։ Նրանք հատկապես անդրադառնում են գերի-

¹ Մատենադարան, Զեռագիր № 8216, էջ 154բ—160ա

ների ծանր վիճակին, հավանաբար նպատակ ունենալով շարժելու Լազարյան իշխանի գույթը:

Թե ինչպիսի մասնակցություն են ունեցել Լազարյանները գերիների փրկագնման գործում մեզ հայտնի չէ, բայց շատերն են իրենց միջոցներով օգնել գերիներին: Նշենք սակայն, որ փրկագնմած գերիներից շատերո մի նոր գերության մեջ են բնկել ազատվելուց հետո: Այսպես օրինակ, նույն № 8216 ժողովածուի մեջ են դորինակված 1 և Եփրեմ կաթողիկոսի մի գրությունը ոմն ներսես Աղաջանյանի վանքական ճորտությունից ազատ առձակելու մասին: Այդ ներսեսը մեկն էր վերոհիշյալ գերիներից, որը էջմիածնի կողմից գերությանից ազատվելուց հետո, 15 տարի եղել է վանքի «ճորտը»:

Թագուհի Միրիմանյանի և Գայանե Խոջա-Բեյրուղյանի նամակը փաստաբանից, գեղեցիկ շատադրված պատմական մի փաստաթուղթ է: Այն ուշագրավ է նաև այն առումով, որ գրված է կին հեղինակների կողմից: Թագուհու և Գայանեի անուններով լրագրվում է միջնադարյան հայ գրականության կին գործիչների աղքատիկ ցանկը:

Ատորև տալիս ենք նրանց նամակը, ըստ № 8216 ձեռագրի:

* * *

*

Գերյարգոյ և շնորհատր Յօհաննէս աղայիդ: Ի դժնդակ դարուս, ի վերին նախախնամութենէ բնտրեալ վասն ամենայն Հայկազնեայ սեռիս՝ կառի բնտիր և անդոյզ իշխանի, և միանգամայն ի մեծագութ և ի բարեպաշտ ինքնակալ Թագուհույ բախտաւորեալ՝ արժանավայել աստիճանաւ եւ սոյնասարաս ճահողութեան արժանի վերոյ յիշեալ վսեմազարդ սեպուհույ զուգակցի՝ իշխանագին աւագուհույ և միանգամայն մեծի ինքնակալ Թագուհույ անուամբ անուամնեցելոյ, մեծարգի և կարի ողորմագութ տիկնաց տիկին Կատարինէիդ, հանգիտապատիւ զողջոյն առաքելաւանդ վերառաքեմք առ յարգութիւն ձեր (թէպէտ մերս ոչ ըստ նոցա աստիճանի, այլ որք ի սրբազան գնդից բնկալեալ զաստիճան աւագ սարկաւազութեան, ըստ սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, նոյն որ ի մեզ դոյ, նոյն շնորհիւն վստահօրէն պատշաճ համարի ի մեզ): Ողջոյն և սէր հոգևորական բնծայեսցի իշխանաց իշխանիդ և աւագուհեաց աւագուհույդ իբր յամարեցեալ Տիխիսու մենարանէ, ի կուսանաց միաբանէ և ի տառապեալ սարկաւազութեաց օրհնութիւնք, խաղաղութիւն և առողջութիւն ընդ ձեզ եղիցի բազմաւ բարութեամբ և յողմ օրհնութեամբ:

Արդ, թէպէտ պարտ էր մեզ ըստ կարեաց մերոց վիպասանօրէն և ճահողապէս յարմարեալ զովս զարժանավայելս յարգութեանց ձերոց, սակայն ոչ կարողացաւ միտք մեր դօրել ըստ կանոնի արժանւոյն գրել, այլ եթող զնա և սկսաւ առ ի առման Տիխիս քաղաքի և բնակչացն այնօրիկ:

Իսկ արդ զի՞նչ գրեսցուք յանարդիւն նամակիս յայսմիկ կամ ո՞րպէս վստահ լիցուք պատմաբանօրէն պարագայիւք գրել զԹիֆլիզ քաղաքէ մերմէ և զբնակչացն մերոց և կամ թէ զո՞րպիսի խորամանկութենէ հնարիւք գալն ներքինւոյ արքային Պարսից ի վերայ Թիֆլիզ քաղաքին մերոյ (որ ի բնէ ունին պարսիկք զայսպիսի խորամանկութեան հնարս) և կամ թէ զո՞րպիսի խաբէութենէ թիւնաւորելոյն ի սատանայէ արեանարբու աղա Մահմատ շահին հեծելազօրօք բազմօք մուտն ի քաղաքն Տիխիս: Զի խաբէութեամբ մտանե՞ն այն էր խորամանկին մինչ ինքն ի Գանջայ էր բանակաւն իւրով, զհաշտութեան

թուղթ իմն յղեաց ի ձեռն սուրհանդակի միոյ՝ առ արքայ Հերակլ վրաց, թէ յորոց քոց զմին որդին առաքեա առ իս պատանդ, որով հաշտութիւն մեր երևեսցի (իրր թէ միամիտ լինելոյ ազագաւ յղեաց զհնարական թուղթն առ արքայն), իսկ զկնի թղթարեբին եկն ինքն խրոխտ և ահարկու հեծելագօրօք բազմօք մերձ ի քաղաքն, իրրե երկոտասան մղոնաւ հեռի և անդ ի բանակատեղ տեղի՝ բանակեցաւ բանական իւրով: (Բայց արքայն Հերակլ և բազմութիւնքն Վրաց և Հայոց և զօրքն ամենեքեան միահամուռ անհող կային, զի այն ոչ վասն յուսոյն որ առ աստուած, այլ ի միմեանս հայելով և ի միմեանց ուսանելով զչարն, ի փոքուէ մինչև ցմեծամեծն խստապարանոցք գորով յամառեալք էին կամակոր մտօք ի կամս և ի շար գործս իւրեանց, որ իրր շար սովորութեանց տօռամբք կապեալ կային ամենեքեան, որոյ վասն ոչ երկնչէին ի բազմագումար թշնամեաց և ոչ զգուշանային յապագայ եկելոց, թէպէտ և տեղեկացեալ զիտէին գայն նորա ի վերա իւրեանց): Որ և շահն ի տեղի անդ կազմեաց զգունդս աշրուծիոյ, զգունդս հետեակաց, զգունդս վահանավորաց, զգունդս նիզակակրաց, զգունդս ամենայն սպառազինաց, զգունդս մրճատորաց և զգունդս շանթահարողաց, որք ի մուտք քաղաքին մեծաւ ուղմօք և սպասիւք ճակատիլ և քաջակորով ջանիւ մարտամուխ լինիլ և ոչ դառնալ ընդ կրունկն: Իրրե լուեալ Վրաց, թէ յայն ինչ նիշ տեղի եկեալ են, ելին ի ճակատ առ ի ընդդէմ կալ նոցա, բայց սակաւ գօրօք... ոչ կարողացաւ արքայն պայքարել ընդ զօրաց պարսից, յորոց զանգիտացեալ մի գուցէ ձերբակալ լինի ի ձեռն նոցա, ապա ի յետս կոչս դարձաւ, զորմէ գրեթէ մազապուրծ լեալ, փախեաւ և գնաց ի նեղուց և ի կիրճս լեբանց՝ առ զուգակիցն իւր: Իսկ ըստ այսմ և զօրքն վրաց փախեան և գնացին յայլ և յայլ ամբոց տեղիս, ապա զկնի նոցա եկին զօրքն պարսից յամենուստ, իրրե շուրս երամոց՝ ըստ հրամանի շահին՝ գրոհ տուեալ մտին ի քաղաքն մեր Տփլիս՝ ի 1795 թուոյն, և ի սեպտեմբերի 10-ին, յորում կուռն ջանիւ բազմատարազ հարուածս արարին և զբազումս սրոյ ճարակ ետուն, զոմանս յեկեղեցուց, զոմանս ի սլաշատս, զոմանս ի տունս, զոմանս ի պանդոկս, զոմանս ի վաճառանոցս, զոմանս ի փողոցս և զոմանս առաջի կրպակաց, զբազումս կոտորեցին և զբազումս սրախողխող արարին: Զեպիսկոսպոսս և զվարդապետս ասեմք, թէ՛ զբահանայս և զսարկաւազունս և զդպիրս ասեմք, զիշխանս և զտիկնայս ասեմք, թէ՛ զարս և կանայս ասեմք, թող զմանկտիս և զկաթնարոյծ երեխայս, զորս որմոց տալով անխնայ և զորս յօզս ի վեր՝ դէմ առնելով զսուրն երեխայից միջակտուր առնէին: Ա՛նդ էր տեսանել զմեծագոշ ողբումն և զտոշորումն սրտից ամենեցուն, ա՛նդ էր տեսանել զարտասուահեղ լալումն և զուշաթափիլն ծնողաց և ընտանեաց, ա՛նդ էր տեսանել զաղեկիզութիւն և զգալարումն ծնողաց սրտից ի կսկծոյ և ի գթոյ զաւակաց և ամենայն ընտանեաց, և ա՛նդ էր տեսանել զճշումն և զկականումն զաւակաց և ընտանեաց՝ յաղագս բաժանելոյ ի միմեանց:

Արդ ո՛ր կարէ պատմել լեզուաւ և կամ ո՛ր կարող է արձանացուցանել ի գիրս զհարուածոց և զնեղութենէ Տփլիսեցւոց, յորոց գրէթէ զարեան վտակս ոռոգեցուցանէին ի տեղիս տեղիս՝ մինչ ցասմնամարտութիւնն առ Շահն և առ զօր իւր կայր: Այլ երբ հագեցաւ վիշապն պարսկային և թիւնալից զօրաց իւրոց յագեցոյց յարեան արբմանէ (զօրէն տղրկի), հանգեաւ ի զայրանալոյ և ի սրտմտութենէ, ապա ետ հրաման մտնետիկաւ զօրաց իւրոց՝ յեկեղեցեաց, ի սլաշատից, ի տանց և ի կրպակաց և ուր ուրեք գտցեն զանօթս և զամենայն

հարկաւոր պիտոյիս և զինչս ամենեցուն՝ առնուլ վասն իւր իւրաքանչիւր այր, բաց ի պալատէն արքայի, յորմէ հանեալ զթագն, զաթոռն և զայլս, որք յինքնակալ թագուհւոյն չղեալ պարգևս, և արքայի զբազում զանձս զարծաթեղէն, և զոսկեղէն կահս և զկարասիս և զամենայն զարդս և զանօթս վասն իւր յատկացոյց, իսկ յետ բազմատանջ հարուածոց և կոտորածից և զինչս ժողովելոց, զինչս և զգերիս ի քաղաքէն ի դուրս գերի վարեաց, ապա զկնի ի դուրս վարելոյ զամենայնս հրաման տուեալ զօրաց իւրոց՝ զեկեղեցիս, զպալատս, զտունս, զպանդուկս, զկրպակս և զողջոյն քաղաքն հրդեհեալ, որ և իսկ ըստ հրամանի Շահին: Իսկ յետ շուելոյ նորայ ի Տիփսիսու ի Գանջայ՝ գերեօք և ամենայն ընչիւր, ոմանք ի գերեաց անտի փախեալ էին և ոմանք, ի վաղուց հետէ ի քաղաքէ ելեալքըն, զնային ի քաղաքն Տիփսիս, առ ի տեսանել զորպիսի եղեալն, բայց ի հօտոց այրեցելոց և ի հօտոց մեռելոց ի բազում աւուրս ոչ որ կարողանայր զնալ ի քաղաքն, զի գրէթէ մինչ 20 մղոնաւ հետի ի քաղաքէն սփռեալ կայր հօտն շուրջ զքաղաքան, վասն որոյ աւուրքք բազմօք անթաղ կային մեռեալքն և ընտանի զազանքն կատաղեալ շրջէին ի քաղաքին: Իսկ յետ ատուրց բազմաց, մտեալ ոմանց ի քաղաքն, ոմանք զտունս և զկրպակս և փողոցս իւրեանց ոչ ճանաչէին՝ առ ի խանդարեալ և ի քայքայեալ եղելոց ի հրոյ, զի ի նեխեալ գարշահօտոց ոչ կարողանային ժուծել, որոյ վասն զձեռս իւրեանց ի վերա ընչոց իւրեանց դնելով՝ այնպէս մերձենային ի դիակունս՝ առ ի տեսանել թէ որո՞ց իցեն մեռեալքն: Իսկ թէպէտ մեռելոց համարքն ոչ եմք տեղեկացեալ, սակայն ոմանք փախստեայք համբաւեն ի լրոյ, թէ զհարիւր և հինգ հազար գերիս և քանի հարիւր աւելի ինչ թուեալ են ի Գանջայ, զորոց գրէթէ քան զայն աւելին հաւատալի է, զի մերձակայ գիւղօրէից ժողովուրդքն ի քաղաքն եկեալ էին առ ի ապաստան լինելոյ, իսկ դէղովաքն, այսինքն զուզակիցն արքային, հանդերձ ընտանեօք գերդաստանեօք իւրովք երկոտասան այլովք արամքք 2 աւուրք յառաջ ելեալ ի քաղաքէն, զնացեալ էր ի նեղուցս լերանց: Իսկ ելեալքն ի քաղաքէն հազիւ թէ 300 տուն լինի զերծեալ, որք և բազումքն ի նոցանէ զընտանիս և զինչս իւրեանց թողլով, անձնապուր փախուստ ելեալ են յահէն և ի տագնապէն, յորոց ոմանք կանայք միայն ստնդեայ զաւակունս իւրեանց ի գիրկս տուեալ, հետիոտս փախչելով, թերևս զերծուցեն զինքեանս և զզաւակունս, բայց տեսեալ նոցա, թէ զօրքն պարսից հասանեն, զզաւակունս յինքեանց ընկնտոյն ի ճանապարհի, և ի ձորձս ուրուք և ինքեանք սրտաբեկ լեալ ողեսպաս փախչէին ի խոտոր, ուր առ քարիւք և թփովք և առ մացառօք պահպանէին զինքեանս, մինչ ի դառնալ զօրաց: Իսկ յետ 2 կամ 3 օր միջոց անցանելոյ զային ի տեսանել զաւակունս իւրեանց ուր ձգեալ էին, բայց տեսեալ մարցն զաւակունս — ոմն մեռեալ, ոմն անդամահատ լեալ ի գազանաց և ոմն այլ տեսակ եղեալ, յորոց վերայ գալարեալ աղիք և սիրտք ծնողաց, աղեխարշիլով դառնային մրմնջական ողբով ի փապարս վիմաց և ի կողմն լերանց՝ առ ի պահպանել ի թշնամեաց, որպէս և մեք տառապեալ Թիֆլիզու կուսանքս, ի մէջ զիշերի հապճեպ փախեաք: Զմասն ի կենաց խաշափայտից և զայլ սրբոց մասունս և զտեսակ-տեսակ զանօթս եկեղեցւոյ մերոյ ի պալատս իշխանաց իշխանի քաղաքի՝ մելիքի մերոյ Խոջայ Բեհրուղեան յորջորջեալ, հանգուցեալ մելիք Աշխարհբէգի և Մինիշկար Աղայի ի պահեստի ուրուք պահպանեցաք արկեղբք. ոչ գիտեմք, որոնեալ, գտեալ են անհաւատքն, թէ նոյնպէս կայ ի պահեստի անդ, իսկ ընդ մեզ առաք զայլ մասն խաշափայտից՝ առանց պահարանի, որ մականուամբ Հոռոմու խաշափայտի մասն կոչի և քանի մի զայլ սրբոց

մասունս առաք ընդ մեզ, քայց որ ըստ հասարակութեան հարկաւորն է, այսինքն զգնելի հանդերձս մեր՝ ըստ օրինի կուսանաց՝ զփիլիճոսս և զվերարկուս մեր թողաք և փախեաք ի մէջ գիշերի, որպէս ասացաք ի վեր անդր, որ չիրաւի առանց հողաթափի և մուճակի, ելեալ եմք բոկ ոտիւք ի մենաստանէ և ի քաղաքէ մերմէ և եկեալ հետիոտս ի լեռնակողմն, ի կիրճս լերանց և անդ աւարքք բազմօք, ի բացօթեայ տեղի, ի ներքոյ անձրևի կայաք, թող թէ զհասարակաց կերլիս, որ է հացն՝ ոչ գտանէաք, զի ոչ թէ մի էր և մի է վիշան և կսկիծն ամենեցունս, որք մաղապուրծ եղեալ ելեալ եմք իբր թէ իբր միայն ի հայրենական քնակութենէ հեռացեալ և օտարացեալ եմք, այլ բազմատեսակ վէրք եղին ամենեցունս: Բայց ո՞վ սղբակից լինի մեզ, ո՞ւր են վարդապետքն և քահանայքն մեր, որք ի տեղի Երեմիա մարգարէի ողբասցեն ընդ մեզ վասն բազմատարազ հարուածոց և անթիւ գերելոց մերոց, իսկ որով լինի մեզ օգնութիւն, զի ոչ գոյ բժշկութիւն վիրաց մերոց՝ յերեսաց բարկութեան տեառն ըստ մարգարէին, զի այս չիրաւի զսրբատաշ քարիւք բարձրակառոյց և գմբեթազարդ կաթողիկէիւք շինեալ, լի մասամբք սրբոց և պատկերօք զեկեղեցիս մեր լացցուք և ողբասցո՛ք (որք այրեալ ի հուր խանգարեալ են), թէ ի միջի զբազմաշարշար նահատակաց սրբոց մասունս (որք ի ձեռս անհաւատից լաւ համարեցին զինքեանս ոտնահարեալ և անարգեալ, քան ի ձեռս մեր յեկեղեցոջ կեալն, այս թէ վասն է՞ր, եթէ ոչ՝ վասն ոչ պահելոյ զպատուիրանս տեառն, որպէս ասացաք ի վեր): Իսկ որ առաւել գերագոյնն է (որով ի սկզբնական մեղաց ազատեցաք), զմասունս խաշափայտից լացցուք և ողբասցուք, թէ զարծաթեղէն և զոսկեղէն խաշս և սկիհս և արծաթով և ոսկով պատեալ զպատկերս սրբոց լացցուք և ողբասցուք. թէ տեսակ-տեսակ գոյնզգոյն զոսկեկուռ շուրջառս, և նափորտս, թող թէ զոսկէհոռ դիպակս և զգնատս եկեղեցեաց և զեկեղեցականաց, քանզի անբուժելի է վէրք մեր զորս յարհեստաւոր բժշկաց և ի նիւթական իրաց ոչ է հնար բուժելոյ, իսկ որ զբնածին և զբնական գթոցն պատմին (յորոց լսողքն աղեխարշք լինին անպատճառ) զբնտանիս և զազգակի՞ցս մեր լացցուք, թէ՛ զսիրելի բարեկամս մեր, համացեղ զիշխա՞նս մեր լացցուք, թէ զմշտատես զբացիս մեր, թող թէ զողջոջն քաղաքակիցս մեր լացցուք հանապազ: Ո՞հ, աղետալի կսկիծ մեր և անշիշանելի աննիւթ հուր: Բաց յաստծոյ մերմէ ո՞վ արդեօք կարող է շիջուցանել զբոց սրտից մերոց, իսկ եթէ մերս անբուժելի և անշիշանելի է վասն անթիւ գերելոց մերոց, ապայ որքան տաշորական կսկիծ գոյ ի սիրտս նոցա, որք ի ձեռս անհաւատ պարսկաց գերեցեալ կան ընտանիք ազգականք և դրացիք. արդեօք թէ որպիսի ողբումն և աղիողորմ լալիք գոն ի նոսա, զի արք յամուանոց իւրեանց բաժանելով, կանայք՝ յարանց իւրեանց, ծնողք՝ յուստերաց և ի դստերաց իւրեանց, ուստերք և դստերք ի ծնողաց իւրեանց բաժանելով խնդրեն զմահ և ոչ գտանեն, արդարեւ լան տառապեալքն անմխիթար և ոչ գոն առընթեր ազգականք, որով մխիթարեսցին: Զի՞նչ ասացուք սակաւ գերծեալքս, որք ի վտարանդի կամք տառապեալ և թշուառացեալ կամ որո՞վ օգնեսցուք նոցա տարագրեալքս ի միմեանց, քանզի ահա անհերքելի միջակութիւն իմն գոյացաւ ի նոսա և ի մեզ, իբր ընդարոյս ընդ մեզ, որ ոչ ունի ի բնական հողոյ մերմէ մասն ինչ ժամանակ առ ժամանակ, ի յետս կելոյ ըստ հասարակաց սահմանի, այլ իբր մշտայել որպէս ի հնոց հրոյ, ծուխ ելանէ ի սրտէ մերմէ մինչ ի կէտ մահու մերոյ, զի կսկծեցուցիշ միջարկութիւնս այս, որ ի մեզ հիւժելոյ հաստատեցաւ, գրեթէ այսուհետև սա առաւել ներդործէ ի նոսա և ի մեզ, քան զբանական հողիս մեր, վասն որոյ կրկին ան-

զամ կրկին ս՛հ ողորմելեացս, ս՛ւր գոն ընտանիք և սիրելի բարեկամք նոցա, որք ողորմեսցին նոցա, ըստ Յորայ՝ լամբ տառապեալքս վասն նոցա և ոչ կարեմք ինչ օգնել, իսկ Հոաբէլ մի էր ի հնումն և ի նորոյս Իսրայէլի բազում Հոաբէլ մարք և ընտանիք գոն. լան և ոչ կարեն օգնել որդւոց և ընտանեաց իւրեանց և ոչ տառապեալ անձանց իւրեանց: Արդ թէպէտ ոչ էր պարտ մեզ զայսքանս երկարել, սակայն աղէտք սրտից մերոց ոչ ետուն թոյլ՝ համառօտել զբանս, որոյ վասն զերկարութեան պարագայիս և զպարբերութիւնս էառ բանն այն, զի իբր արտասուախառն մելանաւ գրեցաւ, բայց գրեթէ ի բազում այսօրիսի թղթոջ գրիւր բանն, եթէ մի ըստ միոջէ մանրամասնարար գրէար, այլ առ ի շճանձրանալոյ բան զայս ոչ երկարացուցար զբանս (իբր պատմարանօրէն համարի), ուստի այսքանս բաւականացեալ համառօտ համերեսցի յարգութեանց ձերոց, որ և ողջ և առողջ լիբուք ի տէր ի պարծանս ամենայն հայկազնանս սեռիս:

Գրեցաւ ի Մօղղօզ, ի 1795 թուոյն և ի սեպտեմբեր 16:

Ի քաղաքէ Տփլիսու և ի կուսանաց մենաստանէ հանգուցեալ Յովսէփի դուտր, սարկաւազուհի, կուսանաց (վարդապետ) մայրապետուհի և մայր վանաց՝ անուամբ Թագուհի և մակարեբեալ ազգաւ Միրիմանեանս և Տփլիսու հանգուցեալ իշխան Մելէք Աղայի դուտր սարկաւազուհի Գայիանէ յորջորջեալ Խօջայ Բէհրուղեանս միարան սարկաւազուհեօք և կուսանօք հանդերձ:

Р. ТИТАНЯН

НОВЫЙ ДОКУМЕНТ О РАЗОРЕНИИ ТБИЛИСИ АГА МУХАММЕД-ХАНОМ В 1795 Г.

Резюме

У армянских авторов сохранился целый ряд описаний нашествия Ага Мухаммед-хана на Закавказье, захвата и разрушения Тбилиси.

Среди них особое место занимает письмо монахинь Тагуи Миряманян и Гаянэ Ходжа-Бейбутян, посланное князю Ивану Лазаряну в октябре 1795 г. из Моздока в Петербург.

Эти монахини, в панике покинувшие Тбилиси в дни нашествия персидских орд, сообщают интересные подробности о резне и пленении тбилисского населения, о пожаре и других событиях.

Письмо публикуется полностью по списку, сохранившемуся в рукописи Матенадарана за № 8216.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ԼՐԱՏՈՒ

